

і філософські етюди — художня проза Михайла Грушевського зацікавить сучасних читачів і читачок не тільки як історичний документ, а й «сама по собі з її багатого різноманітною тематикою, живими людськими поста-тями та українською ідеєю, яка не втратила актуальності й сьогодні»^{*}.

У цій книжці хотілося продемонструвати саме цю те-матичну і жанрову різноплановість художнього доробку Грушевського. Тому й структуру обрано традиційну для повних зібрань того чи того автора: від раніших оповідань, задум яких виник у письменника ще під час навчання в гімназії («Остання кутя», «Старий терен») до цілком зрі-лих, створених уже в 1909—1914 роках.

Споряджаючи до друку збілочку своїх оповідань бурем-ного 1917 року, Михайло Грушевський у передмові так звернувся до читачів і читачок: «Я нітрохи не маню себе надією, що гадки, тут виложені, можуть знайти широкий відгомін. Але я думаю, що в декім вони зачеплять созвуч-ні струни і нагадають їм подібні ж власні настрої. І се, кінець кінцем, єдине, на що може придатись писане (чи друкова-не) слово, — подати один одному руку через простір місця, часу і всі життєві перегороджі, перед лицем тої вічності, що прозирає до нас з мовчазної безодні зоряного неба».

Галина Бурлака

^{*} Гумецька, Ася. Грушевський як белетрист // Грушевський, Михайло. Із літературної спадщини. — Нью-Йорк, Київ, 2000. — С. 16.



ЯК Я БУВ КОЛИСЬ БЕЛЕТРИСТОМ



Сорок літ тому в фейлетонах львівського «Діла» за 1885 рік (ч. 66—68) було надруковане моє оповідання «Бех-аль-Джугур», написане на початку того року, в мі-сяці лютім. Номери газети з сим оповіданням одержав я кілька років пізніше і навіть докладної відомості про те, що і де надрукувалося, довго не мав, але мені досить було, що мої перші оповідання, післані під весну того року на руки Івана Семеновича Нечуя-Левицького, були передані ним до Львова для надрукування, значить, були признані вартими друку. Повідомляючи мене про се, покійний Іван Семенович написав, що в Херсоні ладиться літературний збірник, і дав мені адресу покійного Дмитра Васильовича Марковича, що, служачи тоді в Херсоні, був один з ініціаторів збірника (чи головним-таки зачинителем сього діла), щоб я післав йому щось до друку. Я післав йому оповідання «Бідна дівчина», написане літом того ж таки 1885 року, і Маркович вскорості повідомив мене, що оповідання се прийнято до збірника «Степ» і пішло вже до цензури.

Такий успіх піддав мені гадку, що белетристика — се моє покликання, та сфера, в котрій я можу послужити національному українському життю. Мені здавалось, що я знайшов себе як письменник і моя дорога стелиться передо мною ясно і виразисто.

Се був великий момент в моім житті. Мені тоді скінчилось дев'ятнадцять літ, і я був в останньому класі гімназії. Батько — педагог з професії і покликання — умисно віддав мене до школи пізно, до класу значно нижчого, ніж який я вмів, аби я не мав труднощів у науці; і він справді не завдавав мені труду, хоч я вважався кращим учеником не тільки свого класу, а й цілої гімназії. Я мав багато вільного часу, і ставши бібліотекарем великої і гарної гімназійної бібліотеки (вона обслуговувалася самими гімназистами під номінальним наглядом офіціального бібліотекаря), я, можна сказати, — плавав у книжковому морі і впивався ним. Письменство, літературна праця ввижались мені найкращим уділом на землі, а обгострене національне почуття і культ громадського обов'язку, прищеплений батьками, в сумі зробили для мене свого роду завданням життя — вести роботу на ниві українського письменства, в інтересах українського життя.

Обставини зложилися так, що мої батьки, щиро прив'язані до рідної Київщини, опинились на Кавказі серед російської й зросійщеної людності, і тільки раз на три роки мій батько діставав довшу вакаційну відпустку, котру використовував для об'їзду широко розгалуженої рідні своєї, а ще більше — моєї матері. Він використовував сі об'їзди на те, щоб скріпити й поглибити

в мені пієтизм до рідного краю, його природної краси, етнографічних особливостей, мови, пісні, поезії. Не будучи активним українцем в теперішнім розумінні, але визначаючись поетичним почуттям, він відчував живо красу українського життя і традиції і передав се мені. Тільки те, що в його спокійній, ясній, зрівноваженій натурі жило більш пасивно, в сфері внутрішніх переживань, майже не впливаючи на його діяльність, в моїй напруженій, нервовій вдачі набирало характеру домінуючого стимулу мого мислення, уяви й чуття. Я був самітним мрійним молодиком, загрузеним у свої внутрішні переживання; годинами міряючи чи то стежки батьківського садка, чи то порожній, незвичайно до в'язничого схожий гімназійний двір, вимірював я довгі фільми своєї будучої діяльності: образи, розмови, такі яскраві, що вони приводили мене до повної втоми і вичерпання, а руховою силою того всього був звичайно мотив національний.

Відірвання від рідного краю, постійне пробування серед чужородців (я був пансіонером гімназії в Тифлісі, де буквально не було ні одного українця, а й поза гімназією не знаходив нікого), з другого боку — незвичайно різнобарвний національний склад людності, серед котрої доводилось обертатись, атмосфера національних питань і конфліктів різних місцевих культур з російським централізмом — все се екзальтувало мої національні почуття й робило їх осередком моїх дум та емоцій. Мета, зміст і щастя життя уявлялося мені в тім, щоб послужити національному українському відродженню. Я був знайомий з історією відродження



слов'янських народів, «История славянских литератур» Пипіна й Спасовича належала до найбільш дорогих мені книг. В «Историческом Вестнике» я відшукав наречки з історії нової української літератури покійного М. І. Петрова, читав і перечитував їх з залассям. Навпаки — «Задачи украинофильства» Костомарова наповняли мене тяжким сумом. Недоробленість українського відродження, розпорошеність української інтелігенції, занедбання нею свого обов'язку перед без'язикою і безосвітньою народною масою, відречення від славного минулого, від таких скарбів рідної народності — здавались мені всесвітньою ганьбою і безчестям, яке крило й мене, й усі живучі покоління поскільки б вони не хотіли приложити рук до того, аби з того безчестя очиститись.

Справа при тім уявлялась мені — як у всіх тих історіях національних відроджень, — головню з формального боку: національного усвідомлення, засвоєння мови, розвитку літератури — популярної, мистецької і наукової. Розуміється, основним змістом того являлись визвольні, демократичні, дещо соціалістично закрашені Кирило-Мефодіївські ідеї — так як інтегральним змістом російської культури мислилися ідеї Белінського і Щедрина, народництво 1840—60-х років і т. д. Але даліше моя думка не заглиблялась. У мене не було знайомих ні з революційних російських гуртків, ні з радикальних українських. Діяльність української еміграції і її розходження з Київською громадою зіставались мені цілком невідомими. Програма діяльності таким чином дуже спрощувалась.

І так спровадивши собі з Києва кілька книжок, які можна було купити на тодішнім безконечно убогим Київським ринку, з «Кієвскою стариною» в руках, котру сюрпризом виписав для мене батько (ніяких українських видань в місцевих бібліотеках, розуміється, не було), я постарався використати вакації 1884 року, щоб вправитися в українську літературну роботу або краще сказати — в процес українського писання. Пригадую собі таке перше оповідання «Німіий свідок» — чистої води пробу пера на цілком пусту романтичну тему, котрої архаїчну шаблонність я сам відчував, але просто брав як «сочиненіє на заданную тему». Потім була більш серйозна проба, оперта на власних, дуже болючих переживаннях, — «Остання кутя», де я хотів змалювати поезію українського різдвяного обряду. Далі дещо з соціальної сатири — «Унтерофіцер Трохим Скавучак», коли не помиляюсь, тип до крайності задоволеного з своїх талантів і успіхів малоросейського унтерофіцера, за модель служив мені один «дядька» нашого гімназійного пансіону. Нарешті серію сих перших «проб пера» вінчав отой екзотичний образок «Бех-аль-Джугур» на тему тодішньої окупації англійцями Судану: боротьби з повстанням Магді і приборкання місцевої магометанської людності. Я вложив сюди свої тодішні визвольні й антиімперіалістичні настрої. Використовуючи своє деяке практичне знання магометанського світу, щоб конкретизувати свої гадки й надати свому оповіданню місцевого кольору, я писав як український патріот і противник насильства й експлуатації колоніальних народів так званими високо-

культурними: іронізував з хиткої моралі і релігійного лицемірства сих імперіалістичних експлуататорів. Написавши се оповідання в лютім 1885 року, я відчув, що зробив дещо цінне. В сій гадці поза моїм внутрішнім переконанням мене підтримував прихильний відзив найбільш авторитетного з учителів нашої гімназії М. В. Горяєва, з котрим я був у приятних відносинах і читав йому сі свої початкові оповідання.

Тому я рішився послати їх на перегляд, відзив і вжиток І. С. Нечуя-Левицького, з котрим я списався, прочитавши в тих же начерках Петрова, що він займає посаду учителя в Кишинівській гімназії. В тодішній літературній генерації се була найбільш визначна і для мене приступна фігура, і я рішивсь віддатися під її патронат. Побоюючись провалу, я підписав першого листа якимсь криптонімом і просив відписати на ім'я одного з своїх товаришів. І яка ж то була радість для мене, коли тижнів через два сей мій товариш подав мені грубенького листа, акуратно надписаного округлим, розлізлим письмом вічнохворого письменника і запечатаного для більшої дискреції великою червоною печаткою. Я цілком ясно бачу цю коверту, надписану слабосилою рукою, блідим, вилинялим чорнилом, і переживаю той буйний приплив радощів, що мене тоді охопили. Я ввійшов в літературні зв'язки, у мене є знайомий, патрон — визначний український письменник. Він висловляв мені цілком серйозно, не як школяреві, а як письменникові, свої гадки. Я міг вповні покластися на нього, і я довірив йому мої проби пера і моє перше літературне досягнення — мого

«Бех-аль-Джугура», і відкрив йому моє ім'я. Я почув себе літератором. Я знайшов себе і свій шлях в житті.

Листування з Дмитром Васильовичем Марковичем не дало вже мені такого вдоволення, як листи Івана Семеновича Нечуя — в них не було такого сердечного елею, що в автора «Хмар». Але нічого! Моє оповідання було прихильно оцінено, прийнято, і вже я відчував себе настільки твердо на своїх літературних ногах, що навіть міг згори собі брати які-небудь дрібні колючки.

Але тут і скінчилась моя белетристична кар'єра! Я був белетристом всього лише кільканадцять місяців. Надійшла катастрофа — так само глибоко відчута, як і се моє перше і останнє літературне щастя. Щоб зрозуміти його відповідно, треба б мати поняття, наскільки екзальтованим мрійником я тоді був. Я вступив у стадію приготування до екзамену зрілості (матури). Не вважаючи на те, що я й так був прегарно приготований, я, повернувшись з Різдва 1885 року, засів за підручники так, наче передо мною не було іншої мети, як здивувати екзаменаційну комісію. Атмосфера взагалі була повищена. Випуск того року вважався небувалим в історії гімназії багатством здібних, а може, не так і здібних, як добре вишколених випускників. Наш покійний директор Лев Львович Марков, великий амбітник, наперед пишався результатами сеї матури, і — чого ніколи не бувало — наперед виписав медалі для абітурієнтів, щоб роздати їх з парадом при закінченні матури. П'ять золотих медалей, ви подумайте! Сього ще не бачив не тільки Тифліс, а й ціла Кавказька округа, відколи стояв світ. Я, як перший ученик